

Llegir Ramon Llull

Joan Santanach Suñol

Sumari

<i>Prefaci</i>	9
I. Un món per a Ramon Llull	13
El món de Llull	13
Llull, català de Mallorca	14
L'Art de Ramon	18
Ramon Llull, trobador de llibres	20
Cristià aràbic	23
II. Les indecisions poètiques de Ramon	27
III. Donar ciència al poble	43
IV. La <i>Doctrina pueril</i> , el notari Miquel Ribot i el <i>Còdex miscel·lani</i>	47
V. De messies i profetes al <i>Llibre del gentil</i>	51
VI. El <i>Romanç d'Evast e Blaquerna</i> , o l'èxit del fet de Ramon	73
El <i>Blaquerna</i> i la nova literatura lul·liana	73
Un model de reforma	79
El <i>Blaquerna</i> de Joan Bonllavi i la tradició textual de l'obra	83
VII. L'art de coure la guineu a l'ast	89
VIII. Exemples, bèsties i coneixements al <i>Llibre de meravelles</i>	93
Una enciclopèdia de meravelles	93
Els exemples	98
Les bèsties	104
IX. L'automatització de la literatura a l' <i>Arbre exemplifical</i>	113
X. La falsa disjuntiva entre diàleg i croada	117
XI. Apunts sobre les posteritats de Ramon Llull	121
Llull davant la pròpia posteritat	121
Partidaris i detractors del beat Ramon	122

El lul·lisme en terres hispàniques	124
El lul·lisme al final de l'edat mitjana	126
Ramon Llull a l'Europa moderna	128
I la literatura?	130
XII. «No cal ser pescador de perles»: el <i>Llibre d'amic e amat</i> , de Ramon Llull a Jacint Verdaguer	135
Entre Ausiàs March i Ramon Llull	135
Lectors, comentaris i impressors del <i>Llibre d'amic e amat</i>	136
Jacint Verdaguer, lector de Ramon Llull	140
La redacció de les <i>Perles</i>	144
De Llull a Verdaguer.	149
XIII. Palau i Fabre envejava la sort de Ramon Llull?	153
<i>Procedència dels textos</i>	159
<i>Bibliografia</i>	161

Prefaci

Poques literatures tenen un inici equiparable amb el que va proporcionar Ramon Llull a la catalana. Tant pel que fa al nombre de textos que va escriure —el seu catàleg consta de més de dos-cents seixanta títols—, com per la qualitat i l'ambició que hi manifesta. I no sols això. No hi ha cap més tradició literària en què el seu iniciador, alhora que li dona cos, replantegi de dalt a baix com hauria de ser aquesta literatura naixent. Llull, a qui per cronologia hem de situar als orígens de la producció literària en llengua catalana, és un autor que crea la seva pròpia tradició i fa una proposta completament alternativa a la literatura que conreaven i llegien, sobretot en occità i francès, els seus contemporanis.

Llull és, ell mateix, la seva pròpia tradició. Segurament per aquesta raó té tan poca descendència literària. Quan escriu el *Llibre de contemplació*, ho fa oposant-se a tota la tradició romànica, que era la seva, sense, malgrat tot, vincular-se amb la llatina. Quan escriu, pocs anys més tard, el *Romanç d'Evast e Blaquerna* o el *Llibre de meravelles*, l'aproximació a la narrativa europea que hi duu a terme és més aparent que real. No fóra incorrecte qualificar-la d'instrumental, perquè el que Llull pretenia amb aquestes dues obres no era res més que presentar, sota unes formes narratives més o menys reconeixedoras per als seus lectors, una proposta de reforma general de tots i cadascun dels àmbits que componien el món del seu temps.

Encara que potser no als nostres ulls, però sí als seus, això és el que justifica tota la seva amplíssima producció, de les novel·les i els textos en vers als diàlegs o als reculls de proverbis, passant per les obres enci-

clopèdiques, com el mateix *Arbre de ciència*, o pels múltiples tractats, científics o d'altra naturalesa, que va escriure.

I és que Llull, abans que res, volia impulsar un seguit de canvis en els comportaments humans, tant en el si de la societat cristiana com pel que fa als creients d'altres religions. Per això va idear l'Art, que ell atribuïa a un do diví, per mostrar a la humanitat la Veritat, amb majúscules, sobre el Creador, veritat que considerava igualment observable en tots els ordres de la creació.

L'originalitat i l'ambició dels plantejaments de Llull expliquen que segles després de la seva mort continués sent llegit, traduït i imprès. Textos seus, de vegades barrejats amb d'altres d'apòcrifs, van circular per tot Europa, i encara avui es conserven en múltiples biblioteques. Figures tan destacades de la cultura occidental com Pico della Mirandola, Giordano Bruno, René Descartes, Isaac Newton o G. W. Leibniz es van interessar pel seu pensament i van comentar la seva obra, malgrat que de vegades fos per contradir-la o per aprofitar-ne sols aspectes concrets. No hi ha cap altre escriptor en llengua catalana que hagi estat tan llegit com ell, encara que els seus lectors s'hi acostessin sobretot a través del llatí.

El paper tan destacat de Ramon Llull en el marc de la cultura i el pensament europeus contrasta amb un coneixement limitat de la seva obra a casa nostra, i un nombre de lectors autòctons encara més reduït. Fins i tot quan parlem dels seus títols més remarcables en català, indispensables en qualsevol història de la literatura del país, són pocs els lectors que s'animen a donar-hi un cop d'ull. Al costat de les dificultats lingüístiques —res que una mínima pràctica lectora no pugui solucionar—, hi ha així mateix aspectes culturals, producte de la distància cronològica, o bé particularitats del sistema que proposa o dels plantejaments doctrinals, que ens l'allunyen. Disposar d'unes mínimes claus de lectura ajuda a fer el pas.

Les pàgines que segueixen volen proporcionar algunes d'aquestes claus per entendre què volia fer Llull quan feia literatura. Alhora, voldrien facilitar l'accés a alguns dels títols lul·lians literàriament més des-

tacats. Tot plegat hauria de contribuir a fer-nos més propers el mateix personatge de Llull, els seus objectius i motivacions i la seva extraordinària posteritat. Des d'aquest punt de vista, aquest llibre aspira a ser una introducció a la lectura de Ramon Llull, però, sobretot, m'atreveria a dir que, principalment, vol ser una invitació a llegir-lo.

I

Un món per a Ramon Llull

El món de Llull

Lluny de la imatge estàtica que sovint tenim de l'edat mitjana, els temps de Ramon Llull van ser temps de canvis profunds. Amb les conquestes de Mallorca i de València, la Corona d'Aragó pràcticament va doblar la seva extensió. Llull formava part, doncs, d'un estat ambiciós i en expansió. Les conquestes, producte del dinamisme de sectors socials emergents, també van implicar la incorporació d'un nombrós contingent de població musulmana, sotmesa als nous dirigents cristians. Les notícies que arribaven de la Mediterrània oriental eren, en canvi, de signe contrari: la pressió sobre els territoris croats a Terra Santa es va agreujar, fins que l'any 1291 es van perdre els darrers enclavaments que hi tenien els cristians.

Malgrat els conflictes, els contactes i els intercanvis entre les diverses cultures i religions de la Mediterrània eren freqüents i productius. En la societat en què Llull va viure convivien, per bé que no sense tensions, jueus, cristians i musulmans. A l'exterior, a més, la Corona d'Aragó disposava de consolats i de colònies catalanes en els principals ports mediterranis. Viatgers i comerciants hi trobaven els suports necessaris per dur a terme les seves activitats.

En aquest context, en què la vida urbana havia recuperat posicions respecte dels segles anteriors, els habitants de les ciutats s'interessaven per qüestions doctrinals, culturals o científiques que fins llavors havien

estat patrimoni exclusiu del clergat. En el pas del segle XIII al XIV van proliferar les traduccions romàniques de llibres i tractats originalment escrits en llatí, des de vides de sants i obres religioses fins a textos científics i mèdics. I ben aviat es van començar a redactar llibres sobre matèries sàvies sense la intermediació del llatí, directament en les llengües vernacles, i adaptades als interessos i necessitats dels laics.

Aquests textos se sumaven a les manifestacions pròpies de la cultura de la cort. A casa nostra la literatura cortesana estava representada sobretot per la poesia trobadoresca, escrita en occità i estretament vinculada al Casal de Barcelona. També hi tenien un espai, malgrat que menor, la narrativa cavalleresca i l'èpica franceses. Tot plegat constituïa el bagatge cultural dels laics, especialment dels més benestants.

En aquestes circumstàncies, es produeixen les primeres obres extenses en llengua catalana, inicialment sobretot jurídiques. Vers el 1259 es comencen a redactar els *Furs de València* i el 1272 s'escriu la versió més antiga del *Llibre de les costums de Tortosa*. Aviat se n'amplia la temàtica. Cap al 1282 Bernat Desclot comença l'elaboració de la seva crònica, en bona part centrada en el regnat de Pere el Gran. I no oblidem que el pare del rei Pere, Jaume el Conqueridor, havia dictat les seves memòries personals, el *Llibre dels fets*, pocs anys abans. És just en aquest període que Ramon Llull compon els seus primers textos, començant pel magne *Llibre de contemplació*, escrit vers els anys 1272-1274. Ja en aquesta obra inaugural constata tots aquells aspectes de la creació i, singularment, de la humanitat, que considera que han estat subvertits. La llista és llarga. Per això es planteja la necessitat de reordenar el món de dalt a baix.

Llull, català de Mallorca

Ramon Llull és un personatge excepcional per múltiples motius. És un laic que va decidir escriure sobre temes científics i, encara més, sobre teologia, en un moment en què el saber era bàsicament en mans dels

eclesiàstics. I ho va fer en llatí, però també molt sovint en la seva llengua vernacle, el català. Va escriure sobre una gran diversitat de temes, sempre pensant en el benefici que els seus llibres podien reportar als lectors, ja fossin laics o clergues, il·letrats o amb estudis, cristians o d'altres religions. I amb el mateix objectiu, afavorir la salvació de l'ànima dels seus semblants, va viatjar per tota la Mediterrània, i es va entrevistar amb reis, papes i altres governants, als quals volia convèncer de la bondat dels seus projectes.

Llull va néixer a Mallorca cap a 1232-1233. És a dir, molt poc després de la conquesta cristiana de l'illa, el 1229. Sense cap mena de dubte, aquest fet va marcar-lo profundament i explica la seva preocupació per la conversió dels no cristians. Malgrat tot, les tres primeres dècades de la seva existència van desenvolupar-se dins del que era esperable en el seu estament. Com a cortesà de l'infant Jaume de Mallorca, va tenir responsabilitats en l'administració de la cort, es va casar i va tenir fills. Pel que fa a la literatura, ell mateix ens explica que en aquests anys va compondre poesia amorosa, que de ben segur responia als codis trobadorescos. Devia ser, doncs, una poesia profana i sobre amors adúlter. Malgrat que no ens n'ha arribat cap mostra, la seva producció posterior evidencia una clara familiaritat amb els motius i gèneres propis dels trobadors.

Arribat als trenta anys, cap al 1263, la seva vida va patir un canvi radical. Llull el qualificava de «conversió a la penitència». Segons el relat que ell mateix en va deixar, se li va aparèixer repetidament Jesucrist crucificat. Les visions es van produir, precisament, en moments en què duia a terme un acte tan profà i pecaminós com escriure una cançó amorosa. Davant d'aquestes aparicions, que va interpretar com una crida divina, però també com un advertiment si no en feia cas, va decidir abandonar el món i consagrar-se a la fe, a servir «Crist de tot cor», segons les seves paraules.

El fet d'haver nascut en un territori de frontera, conquerit als musulmans de feia pocs anys i dins de les rutes que anaven i tornaven del nord d'Àfrica, degué condicionar una decisió tan dràstica i sobretot la

solució que va donar a aquesta crisi personal. D'aquí la seva preocupació per la salvació dels infidels, que a l'edat mitjana i des de la perspectiva de Llull volia dir treballar a favor de la seva conversió al cristianisme. Aquesta orientació no significa pas que prescindís dels seus conciutadans cristians. Són molts els llibres que va dedicar els anys següents a la reforma de la cristiandat. Però a la Mallorca de 1263 Llull va concebre almenys dos projectes clarament orientats vers la conversió dels infidels, amb una atenció específica als musulmans: la creació de centres per a la formació de missioners i, sobretot, la redacció d'un llibre, que volia que fos «el millor del món contra els errors dels infidels», tal com va narrar anys més tard a la *Vida de mestre Ramon*.

No deixa de ser significatiu que les visions del Crist crucificat es produïssin durant l'acte d'escriure un text profà, i moralment condemnable, i que la seva reacció fos, precisament, dedicar esforços a escriure un llibre beneficiós per a la fe cristiana. Com si l'escriptura s'hagués d'esmenar amb escriptura. Era, igualment, una decisió sorprenent per a un laic com Llull, que no disposava dels coneixements necessaris per dur a terme una tasca d'aquesta naturalesa, molt més pròpia d'un teòleg que hagués passat per les aules universitàries.

Tot i que en un primer moment va tenir la intenció de desplaçar-se a París, per tal de formar-se a la Facultat de Teologia, Ramon de Penyafort, amb qui es va entrevistar a Barcelona, li ho va desaconsellar i li va recomanar que tornés a Mallorca. És possible que encara hi quedessin algunes restes d'una antiga escola dominicana per a la formació de missioners. Ens consta que n'hi havia hagut una cap als anys cinquanta del segle XIII. Llull li va fer cas i va tornar a l'illa, on degué recórrer a les biblioteques dels ordes religiosos que s'hi havien instal·lat després de la conquesta. Així mateix, sembla que durant aquests anys es va dedicar profusament a l'oració i a la contemplació. Entre els coneixements que es va esforçar per adquirir a Mallorca hi havia nocions d'àrab, suficients per escriure i disputar en aquesta llengua. Per tal que li fes de mestre, va comprar un esclau musulmà, que igualment li degué proporcionar coneixements sobre la fe de Mahoma.

Una formació tan particular com la de Llull, aparentment àmplia però no reglada, va afavorir que la seva producció posterior fos poc assimilable a la d'altres intel·lectuals contemporanis seus. Aquesta originalitat, que en molts aspectes, i més des de la nostra perspectiva, pot ser considerada un valor en si mateixa, a Llull li va comportar greus dificultats a l'hora d'aconseguir que la seva obra fos compresa i acceptada. Va ser cap al final dels anys que va dedicar a formar-se —es compta que en van ser uns nou— quan va començar a escriure. D'aquest període inicial, en destaca l'extensíssim *Llibre de contemplació*, ja esmentat, que primer va redactar en àrab, després en català i posteriorment, més de vint anys després d'haver-lo escrit, va fer traduir al llatí.

Encara mancava, malgrat tot, un altre moment fonamental en la seva biografia. La il·luminació de Randa. L'any 1274, estant Llull en oració a la muntanya de Randa, va tenir una intuïció genial, que ell va interpretar com un do diví. Va concebre la seva Art, que és un mitjà per trobar i argumentar la veritat. A partir d'aquest moment, totes les seves activitats van estar orientades a explicar l'Art, a difondre'n el coneixement i a assegurar-ne la perdurabilitat. L'Art havia de permetre raonar les veritats de Déu i de la creació, evitar actituds excessivament materialistes en els cristians i afavorir la conversió dels infidels.

Al llarg dels anys, va anar perfeccionant el sistema —en va elaborar diverses versions— i va escriure desenes d'obres destinades a explicar-lo. Tota la seva extensa producció es vincula, en un grau o altre, amb l'Art. I no sols hem de parlar de llibres, sinó també de la recerca de suports, ja fos a la universitat de París, on després de molts anys i de molts esforços va aconseguir que reconeguessin que el seu mètode era profitós per a la fe cristiana, ja fos entre els reis europeus de l'època. Va visitar nombrosos papes i altres governants i va dedicar-los obres; al llarg dels anys es va entrevistar en diverses ocasions amb el poderós Felip IV de França; va establir contactes amb Venècia, Gènova o Pisa, i va tenir, com no podia ser altrament, una relació privilegiada amb Jaume II de Mallorca, el seu rei, i així mateix amb altres membres del Casal de Barcelona.

Va viatjar per bona part d'Europa. Fins i tot va arribar a la riba oriental de la Mediterrània. Va ser a l'illa de Xipre, a l'Armènia Menor i, molt possiblement, a Jerusalem. Va fer tres estades al nord d'Àfrica, dues a Tunis i una a Bugia, a l'actual Algèria, per disputar-hi sobre qüestions de fe amb savis musulmans. Quan va fer l'últim d'aquests viatges, a Tunis, tenia més de vuitanta anys, i hi va escriure diversos tractats polítics i teològics adreçats a les autoritats musulmanes. Va morir entre el desembre de 1315 i els primers mesos de 1316, no sabem si encara a Tunis, en el viatge de tornada a Mallorca o bé una vegada arribat a l'illa. És enterrat a l'església de Sant Francesc de Palma.

L'Art de Ramon

L'Art és un sistema de base logicomatemàtica que Llull va concebre amb l'objectiu de trobar i demostrar la veritat. Tot i que la troballa de l'Art està lligada a la il·luminació de Randa, ja en el *Llibre de contemplació* s'observen intents de trobar una forma d'expressió capaç d'automatitzar la discussió i d'evitar l'ambigüïtat del llenguatge humà. L'aspecte més vistós i característic de l'Art són les figures, que permeten visualitzar gràficament possibles combinacions de conceptes. Altres elements nuclears del sistema són els principis, que estableixen relacions entre ells (dels quals els més destacats són les dignitats divines o atributs de Déu, recollits a la figura A); o bé l'alfabet, que serveix per representar simbòlicament mitjançant lletres els principis i les figures de l'Art.

L'Art és central en la biografia i en la producció de Llull, composta per més de dos-cents seixanta títols. Entre aquests hi ha diverses versions del sistema, que anava modificant per fer-lo més comprensible, com també nombrosos llibres auxiliars o destinats a adaptar l'Art a les disciplines científiques medievals —la medicina, el dret, la filosofia, la teologia, l'astronomia, la lògica, la retòrica. Al costat d'aquesta producció sobretot destinada a lectors sòlidament formats, va escriure obres

més assequibles, en les quals aflora l'expressió literària, que li havien de servir per acostar les seves doctrines a un públic menys instruït.

Un dels àmbits amb què s'associa l'Art més habitualment és el de les disputes religioses. L'Art havia de permetre que aquestes discussions es fonamentessin en argumentacions lògiques i racionals, i no en les autoritats, és a dir els textos sagrats, de cada religió. Perquè, com Llull mateix afirma, «disputar per autoritats no ha repòs». Basar el diàleg en les escriptures sagrades de cada fe i en les seves interpretacions, molt sovint divergents, està destinat a la incomprensió mútua i al fracàs. Així s'havia esdevingut en disputes religioses cronològicament ben properes. La de Barcelona de 1263, entre el rabí gironí Mossé ben Nahman i el dominicà convers fra Pau Cristià, no va afavorir cap acostament entre judaïsmes i cristianisme, com veurem en el capítol v. Més aviat al contrari. En canvi, confrontar la validesa dels articles de cada religió mitjançant arguments lògics, el que Ramon Llull anomenava «raons necessàries», podia revelar quins articles reflectien millor la bondat, la grandesa i el poder de Déu. I, doncs, demostrar-ne la veritat o falsedat —o, si més no en alguns casos, la seva veritat mancada o incompleta.

Ramon Llull va exemplificar l'eficàcia del mètode en el *Llibre del gentil e dels tres savis*, escrit poc després de la composició de la primera versió de l'Art, l'*Ars compendiosa inveniendi veritatem* (1274). Hi desenvolupa una disputa fictícia entre els savis del títol: un jueu, un cristià i un musulmà. Les argumentacions que s'esgrimeixen al *Gentil* es basen en els plantejaments de l'Art, per bé que es tracta, pròpiament, d'una versió reduïda del sistema, però útil per mostrar-ne el funcionament i les possibilitats. Al costat de la confiança en la raó per arribar a acords, per arribar a trobar la veritat, hi destaca el to de respecte i la cordialitat amb què els savis exposen i justifiquen davant del gentil els articles de les fes respectives. No hi ha confrontació, només exposició d'arguments racionals. Els savis ni tan sols arriben a discutir entre ells, ja que, precisament per evitar tota animadversió, han decidit no entrar directament en disputa, sinó limitar-se a provar els articles propis al gentil, de manera que, mentre un dels savis parla, els altres dos no hi intervenen. Res a veure

amb l'agressivitat i l'esforç per anorrear els arguments del contrari, habituals en les disputes religioses que tenim documentades.

Alhora que serveix per parlar de Déu i de les seves dignitats, l'Art és igualment útil per investigar sobre la realitat, gràcies al fet que en la creació hi ha vestigis divins, producte de la mateixa acció generadora de les dignitats. Des d'aquest punt de vista, els principis de l'Art esdevenen útils per a qualsevol branca del coneixement —d'aquí que Llull redactés aplicacions del sistema a múltiples disciplines—, fins al punt que l'Art pot ser interpretada com un mètode universal de coneixement. Una mena de ciència universal, o de ciència de ciències.

Aquests rastres de la divinitat en la creació són igualment bàsics com a punt de partida per al procés de contemplació de Déu, d'acord amb la mística lul·liana. Així, l'Art seria també un mètode d'oració i de contemplació de la divinitat, en què de nou tenen un paper fonamental les dignitats divines de la figura A.

Ramon Llull, trobador de llibres

Al *Cant de Ramon*, compost a Mallorca el 1300, Llull es qualifica a si mateix com a «de llibres trobador», gairebé com si hagués d'excusar-se per aquesta activitat i per la seva extensíssima producció. Això no va impedir que, fins a la seva mort, catorze anys més tard, encara escrivís uns quants llibres més. Es calcula que, en total, en va redactar més de dos-cents seixanta. Entre aquesta quantitat ingent de títols hi ha tota mena de gèneres, des de tractats doctrinals i científics fins a poesies líriques i autobiogràfiques, passant per sermons, catecismes, proverbis, novel·les i narracions, obres enciclopèdiques o bé diàlegs, especialment útils per contraposar opcions ideològiques o religioses divergents.

Llull va escriure en diverses llengües. Ho va fer en català, usant-lo en àmbits als quals fins llavors la llengua vernacla no havia accedit mai, i per això el va haver de dotar d'unes capacitats expressives inèdites. I va compondre textos així mateix en llatí. L'ús d'una llengua o l'altra depe-

nia en bona part del públic al qual s'adreçava. A grans trets, la vernacla li servia per a aquelles obres destinades als laics poc coneixedors de la llengua sàvia, mentre que usava el llatí quan es dirigia a auditoris universitaris i internacionals. Cal fer igualment esment de l'occità, que llavors s'emprava a la Corona d'Aragó com a llengua poètica i que Llull tendeix a adoptar quan escriu en vers. També ens consta, perquè ell hi fa referència en diverses ocasions, que va redactar obres en àrab, malgrat que no ens n'ha arribat cap.

La llengua d'escriptura adoptada per Llull depenia essencialment de l'auditori al qual es dirigia. Va ser per adaptar-se a públics diversos i difondre al màxim la seva obra, que va impulsar traduccions de llibres seus a l'occità, el francès o el llatí. S'observa un mateix esforç d'adaptació en la tria de continguts i de gèneres conreats, d'acord amb els coneixements, els hàbits i la formació dels lectors que preveia per a les obres, cosa que fa els seus llibres molt més eficaços a l'hora d'incidir en aquests destinataris.

Així, a l'hora d'adreçar-se als laics, va servir-se igualment, després d'algunes vacil·lacions, dels gèneres literaris més llegits per aquests mateixos laics: la poesia trobadoresca i la narrativa cavalleresca. Sempre, és clar, al servei de Déu. Llull, que ja hem vist que havia estat trobador abans de la conversió a la penitència, rebutjava la literatura profana per pecaminosa i per incitar a l'adulteri i a la violència. Convenientment reformulada, en canvi, la literatura podia esdevenir un instrument magnífic per difondre el seu ideari i els seus objectius. Llull, doncs, promou unes obres alternatives, que oferien bons exemples i induïen els lectors a actuar i a viure d'acord amb la primera intenció per a la qual havien estat creats, que no era altra que estimar, servir i honorar Déu.

Després d'escriure una obra originalíssima i sense precedents com és el *Llibre de contemplació* (1272-1274), de difícil accés per a molts lectors, va fer un esforç per acostar els seus llibres als gèneres que sabia que interessaven als laics. Així, va obrir el *Llibre de l'orde de cavalleria* amb una narració cavalleresca, la primera que conservem en català, i va situar en un context narratiu, amb bellíssimes descripcions, la disputa